

B. A. Grušin : Massovoje soznanije (opyt opredelenija : problemy issledovanija) (Masové vědomí (pokus o vymezení : problémy výzkumu))

Moskva, Izdatel'stvo političeskoj literatury 1987, 367 s.

Recenzovat nejnovější knihu Borise Grušina *Masové vědomí* vyžaduje začlenit ji do kontextu předcházejících autorových publikací, a to mimo jiné proto, že představuje jakési – zajisté nikoli konečné – syntetické shrnutí poznatků o fenoménu vědomí, obsažených v monografii *Mínění o světě a svět mínění* (Moskva 1967) a v publikaci *Masová informace v sovětském průmyslovém městě* (Moskva 1980) obsahující výsledky tzv. taganrožského výzkumu. Prvá kniha vyšla v českém překladu, druhá – žel – nikoli, ačkoli její ohlas a – dovolím si říci, že i význam – je světový. Grušin patří do plejády špičkových sovětských sociologů, kteří svou nevšední intelektuální kapacitu a neutuchající elán zasvětili úsilí o hlubší poznání společnosti, v níž žijeme, zápasu o zvýšení použitelnosti a také o účinnější využití marxistické sociologie při její praktické, revolučně kritické přestavbě. Je také příznačné, že v době, kdy slovo „přestavba“ a „glasnost“, podobně jako svého času slovo „sputnik“, obíhá celým světem, byl Grušin jako jeden z předních průkopníků výzkumu veřejného mínění v SSSR pověřen významnými badatelskými úkoly v Ústavu pro výzkum veřejného mínění zřízeném při Ústřední radě sovětských odborů.

Grušinova kniha *Masové vědomí* se – jako ostatně všechny jeho práce – vyznačuje členitou strukturou a důslednou snahou o spojování teoreticko-metodologických otázek s řešením nejnaléhavějších problémů empirického výzkumu dané tematiky. Těžiště této knihy však přece jen leží spíše v rovině teoreticko-kategoriální, přičemž ovšem empirie tu nikterak neabsentuje, nýbrž vynořuje se funkčně z jakéhosi pozadí všude tam, kde je to třeba pro dokumentaci či prověření teoretických tvrzení.

První kapitola je nazvána *Univerzum společenského vědomí*. Název vsutku odpovídá Grušinovu pojetí jednotlivých prvků společenského vědomí, které nahlíží jako pohyblivé stalice i létavice celistvého a vnitřně propojeného vesmírného celku, jenž je jako každý celek více než pouhou konglomerací částí. Pravda, o společenském vědomí bylo již mnoho napsáno. V Sovětském svazu i v ostatních socialistických zemích. Existují četné a dlouholeté pokusy o jeho uchopení v buržoazní sociologii a sociální psychologii. Jde o téma, které má své rodné místo v díle Marxe, Engelse, Lenina, Gramsciho a dalších stoupenců historického materialismu. Mnoho plodných principů a podnětů pro další rozvíjení a obohacování tohoto přístupu však bylo začasťe zasuto do podoby bezduchého omílaní oněch pověstných pravd, které ani psa nevlákají z boudy. Grušin naproti tomu usiluje o takové rozvíjení tématu, které abstraktní chápe jako duchovní reprodukci konkrétního a jemuž jde o takové pochopení každého prvku, jež přispívá k hlubšímu pochopení všech prvků ostatních a tím k rozpoznání souvislostí a povahy celého jejich univerza. Síla jeho analýzy sleduje – obrazně řečeno – počínání paleontologa, který každou sebumenší kůstku rozpoznává jako součást celého skeletu, celého živého organismu v jeho vzniku, vývoji a zániku. A přitom Grušinův pohled na každý prvek univerza společenského vědomí je dialekticko a historikomaterialistický, respektuje specifiku *společenského* pohybu hmoty i požadavek dialektické jednoty analýzy a syntézy v poznávacím procesu. Je to přístup, který k sebamarginálnějších částech přistupuje magistralní cestou, postihující vzájemné zřetězení struktury s každou její složkou, a to vše v synchronně funkcionálním i diachronně historickém řezu. Co magistralních témat naproti tomu bylo tak často pojednáváno marginálním způsobem, a proto i s nicotnými výsledky!

Ve své charakteristice struktury společenského vědomí Grušin vychází z myšlenkového odkazu Marxe a Lenina, doplňuje jej však výsledky úvah i polemik spjatých s příslušnými pracemi řady sovětských autorů, z nichž nejpočetnější pro něj jsou například Diligenskij, Poršněv, Batalov, Tolstych, ale inspiruje se i některými postřehy Uledova, Kelleho, Kovalzona, Andrejevy i jiných sociologů, přesto, že k nim vyslovuje některé dílčí výhrady.

Grušinova kniha svým zpracováním bytostně odpovídá charakteru knižnice, v níž byla vydána a jež nese v záhlaví *O čem pracují a diskutují filozofové*. Bylo by si jen přát a směřovat k tomu, aby to, co se jako svobodná výměna názorů stává postupně normou vědeckého života v sovětské společenské vědě, přešlo

také do krve nám. Neméně sympatické je, že Grušin – sám brilantní polemik – v nejedné pasáži své knihy poukazuje na omezenost některých svých dřívějších tvrzení a zpřesňuje je ve světle vlastních i cizích nových objevů. Není zde místo na rozbor jednotlivých sporných otázek převážně kategoriální povahy. Připomeňme si ostatně, že v minulosti se mnohé diskuse vůbec omezovaly na nekonečné vymezování předmětů a pojmů s tím, že většinou končily tam, kde by bylo třeba pokračovat a mnohdy vlastně teprve začít s vlastním zkoumáním a interpretací reality. Pro Grušina – jako pro další skutečně tvořivé představitele současné sovětské sociologie – nejsou spory o definice výchozích pojmů samoúčelnou či nějakou scholastickou záležitostí, nýbrž stupněm v rekapitulaci dosavadního a předpokladem dalšího bádání. V tomto duchu mu pečlivé vymezení struktury společenského vědomí otevírá pohled ve dvou fundamentálních směrech. Za prvé je to pohled na jednotlivé obsahové složky univerza společenského vědomí, na jeho diferenciaci a rozložení do jednotlivých částí, rovin či řezů odkrývajících jednak různé typy společenského vědomí, jednak různé jeho útvary (pocitové, racionálně kognitivní, iracionální atd.). Za druhé se fenomén společenského vědomí a jeho analýza stává pro historicko-materialistického sociologa prizmatem či zprostředkováním dalších širších a hlubších pohledů na společenské, masové, třídní, skupinové a individuální nositele vědomí, na jejich jednání a na celý systém mechanismů a faktorů utváření a fungování vědomí v dějinách a současnosti. V tomto duchu uzavírá Grušin první kapitolu své knihy analýzou „klasických“ typů společenského vědomí, čímž si rozevírá nový pohled na problematiku skupinového a v závěrečné, třetí kapitole na specifiku masového vědomí v jeho srovnání s ostatními typy společenského vědomí.

Rozklad společenského vědomí na různé typy vědomí třídního, včetně jeho reprodukce, je historickou zásluhou Karla Marxe. Ovšem sám Marx zdůrazňoval, že ve smyslu hegelovské dialektiky nelze chápat princip jako přešlapování na místě, nýbrž doslova jako princip, to jest počátek a východisko dalšího myšlenkového pochodu. To samozřejmě platí i o principu třídnosti. Analýza tříd a třídního vědomí si nutně vyžaduje další konkretizace a specifikace v podobě jejich skupinového zprostředkování. Tento myšlenkový a poznávací pochod není a nesmí být rozchodem či odchodem od principu ve smyslu nějaké jeho metafyzické negace, ale naopak jeho naplněním, rozvinutím a konkretizací. Poukázali jsme již dříve na legitimitu této demarše v souvislosti s přínosem práce E. Hahna *Soziale Wirklichkeit und soziologische Erkenntnis* (viz B. Filipcová – J. Filipec, *Různoběžky života*. Praha 1976, s. 174–175). Budiž při této příležitosti poznamenáno, že v návalu oprávněné kritiky stratifikačních teorií, včetně pokusů o jejich uplatnění v marxisticko-leninské sociologii, se porůznu s odmítnutím hypertrofizace skupinových momentů ztrácel ze zřetelů i zorný úhel adekvátního postižení jejich reálné funkce zprostředkování třídních činitelů, zájmů a zřetelů. Zatímco tedy problém skupinového vědomí i skupinového subjektu byl již nejen Grušinem, ale i mnoha jinými sociology opět reflektován a zahrnut do projektů i procedur marxisticko-leninských výzkumů, je fenomén masového vědomí a masových subjektů v takto sevržené podobě učiněn samostatným předmětem bádání především zásluhou Borise Grušina, a to zejména v jeho recenzované knize. Autor nejprve exponuje pojetí fenoménu masy i sám proces zmasování, a to přímo na některých pasážích z děl Marxe, Engelse a Lenina (viz například kapitola nazvaná *Procesy zmasování v současných společnostech* a dále kapitola *Obecné vymezení, druhy a různosti mas jakožto nositelů masového vědomí*). Některé své myšlenky týkající se této problematiky vyložil Grušin již ve své stati *Masa jako subjekt historické a sociální činnosti* (Rabočij klass i sovremennyj mir 1984, № 5). Je až s podivem, jak se kategorie masy a masovosti – u Marxe a Lenina přímo podstatná – na jedné straně devalvovala do nediferencované, nekonkrétní a proto konfúzní floskule (např. v části společenskovědní literatury i žurnalistiky), na druhé straně byla ztabuizována jako „kontraband“ pašovaný nepřipustně do marxismu ideology „masové společnosti“. Grušin k této věci správně zaujímá přesně rozlišující postoj. Důsledně odmítá různé varianty buržoazních koncepcí masy a masovosti – to za prvé – a podává (s. 227) výstižnou klasifikaci jejich hlavních proudů. Koncepce Le Bona, Ortegy-y-Gassetta a podobných označuje jako *antidemokratické*, koncepcie Fromma, Riesmana, Millse a Marcuse zahrnuje do směru „*sociálně kritického*“, a konečně názory Blumera, Shilse, Martindala a ostatních charakterizuje jako *pozitivistické* s tím, že společného jmenovatele všech buržoazních sociologických koncepcí masy odhaluje jako pokus o více či méně zahalenou snahu vyličit současný vývoj jako vznik netřídní, masové společnosti. Za druhé – či lépe řečeno současně s tím – však pojem masy, masovosti, masového vědomí a jednání plně integruje do rámce marxisticko-leninské sociologie. To má dalekosáhlý význam také pro ostatní společenské vědy a ovšem v neposlední řadě pro politickou teorii a praxi. Grušinovi samozřejmě nejde o pouhou čistě

demonstrativní rehabilitaci termínu ve slovníku marxistické sociologie, ale o pracovní kategorii, o její rozvinutí, zpřesnění a především o co neadekvátnější využití její heuristické a kognitivní potence. Grušin v průběhu svých výzkumů společenského vědomí a jeho subjektů dospěl k hypotéze o existenci masového vědomí a masových subjektů, které zkoumal empiricky, a to na základě analýzy projevů masového vědomí (vyjádřených např. písemně texty, obrazy, mluveným slovem atd.), a za druhé na základě různých forem masového chování spjatého s určitými situacemi lidí ve sféře trávení volného času, životního stylu, různého druhu komunikace atd. Masové vědomí se takto jeví jako široký komplex duchovních tvarů, co do povahy gnozeologicky a sociálně různorodých, neomezených na formy psychiky, vztahujících se k „odvětvím“, oblastem, úrovni psychologie a ideologie, emocí a logiky, obrazů a reakcí, každodenního i teoretického vědění, racionálních i iracionálních (to jest i fantastických) představ atd. (viz s. 287). Diligenskij uvádí, že masové vědomí má psychickou povahu a obsahuje v sobě též znalosti, představy, normy, hodnoty, elementy víry atd. Grušin dospívá k závěru, že soubor forem masového vědomí je „bez hranic“ či – jak na jednom místě upřesňuje – obsahuje bez výjimky všechny formy (nebo útvary), které je možno nalézt v celém úhrnu společenského vědomí (s. 289). Jako jakékoli vědomí má i masové vědomí své reflektivní, hodnotící a reaktivní aspekty, současně se však vyznačuje některými rysy, jako je například jeho synkretický, eklektický a silně heterogenní ráz, dosahující mnohdy až podoby vnitřní nekonzistentnosti.

Způsob nastolení fenoménu masového vědomí v Grušinově knize navozuje vskutku problém celého nového univerza, makro a mikrokosmu neidentifikovaných částí lidského vědomí, takže se tu takřka nabízí při jeho četbě analogie s Einsteinovým a Infeldovým *Dobrodružstvím poznání*. Celé toto závažné téma totiž otevírá celý řetězec dalších problémů a není náhodou, že autor sám „místo závěru“ staví „otázky čekající na odpověď“. Naznačíme jenom některé z nich.

Pro poznání fenoménu masového vědomí, jako ostatně každého jevu, je podstatné odhalení jeho historie a tu se právě klade otázka, zda masové vědomí vzniklo poměrně nedávno (v podmínkách monopolního kapitalismu), anebo existovalo již od věků a stalo se až poslední dobou předmětem zájmu sociologické vědy? Ke genezi masového vědomí se též váže otázka jeho utváření v aktuálních společenských situacích. Na jednom pólu přístupu k této otázce stojí teze, že masové vědomí je prakticky zcela podmíněno manipulativní činností různých institucí – od masových sdělovacích prostředků po výrobní a obchodní organizace. Proti tomu stojí opačná krajnost zdůrazňující převážně živelný charakter vzniku masového vědomí, a to podle okolností s jeho kladným či záporným hodnocením. Tento problém se pak v rozšířené podobě klade ve vztahu k veřejnému mínění. Pro jedny veřejné mínění vlastně neexistuje, ale je „zhotovováno“ a představuje takto vrchol odcizení a falešného vědomí. Pro druhé naopak vzniká spontánně jako autentický hlas lidu (vox populi vox dei). Grušin tento problém jakož i některé podobné neuzavírá, ale naznačuje jeho řešení v podobě modelu „to i to“.

Další fundamentální otázkou je vztah individuálního a masového vědomí. Masové vědomí existuje podle některých jen v „mase individuálních vědomí“. Nejde však, jak podtrhuje Grušin, prostě o individua jako taková, o jejich množiny či „aritmické součty“, ale o individua vstupující v jakási společenská uskupení, představující svérázná společenství (str. 253); vstupující a vystupující, neboť masové subjekty nejsou monády bez oken, ale útvary průchodné, většinou pohyblivé, amoebovitého tvaru (viz například paragraf „Skutečné vlastnosti mas jakožto zvláštního typu sociálních uskupení“). Tentýž člověk v diachronickém a synchronním řezu svého života funguje jako člen mnoha různých takovýchto uskupení a je také aktérem různých typů společenského subjektu. Sami ve svých výzkumech hovoříme o „křížném“ prolínání jednotlivých společenských subjektů (1). Tím vším se nesnímá dříve postavená otázka o vzájemném vztahu individuálního, skupinového a masového vědomí a vůbec otázka vztahu individua a společnosti. Jde koneckonců o stále aktuální konkretizaci a staronovou náplň Marxovy III. teze o Feuerbachovi o postihování smyslu termínu „koincidence“ ustavičně se proměňující podstaty člověka a společenských poměrů, o její dosah pro pochopení dialektiky individua a společnosti ve všech jejích „patrech“, řezech a dimenzích. Strukturalistickou tezi o člověku jako „marionetě struktur“ nelze vědecky překonat pomocí pouhé antiteze; vyžaduje to pracný výzkum faktického fungování všech

(1) Viz *Metodologičeskije i kategorialnyje problemy strukturacii obščestvennogo subjekta, jeho soznanija i dejatel'nosti. Subjekty i struktura obščestvennogo soznanija. Opyt sovětsko-čechoslovackogo issledovanija*. (Dosud nepublikovaný text.)

vzájemných vazeb mezi přínosy individua ve vztahu ke společenským procesům a naopak. Podobné podněty v tomto směru naznačuje Grušin v části, kde se zabývá vazbou mezi institucionálními a spontánními mechanismy. Zdůrazňuje, že je nutné zkoumat nejen tuto vazbu, ale i její *mnohostranné formy* a určit různé typy masových společenství na základě empirického a teoretického sociologického výzkumu (s. 354).

A konečně snad nejtvrdějším ořechem vědecké identifikace masového vědomí je otázka jeho nositele či nositelů. Tento problém probleskuje z teze exponované Grušinem na s. 256, kde se uvádí, že „masové vědomí je vědomím masy, vědomím různých typů a druhů mas“. Tato teze – zavánějící tautologií – vskutku v pravém slova smyslu tautologií být nemusí, ovšem pouze za jednoho předpokladu, že totiž bude vskutku přesně definována a ve společenské struktuře identifikována masa a masový subjekt (resp. masové subjekty) jako nositelé masového vědomí. Existují, a jestliže ano, tedy jak existují *vedle* tříd a ostatních sociálních (např. socioprofesních, etnických, generačních atd.) skupinových subjektů masové subjekty? Jestliže skupiny představují reálné zprostředkování existence a působení tříd, můžeme hovořit o „třídách a ostatních skupinách“ jako o uskutečněních „v čisté nesmíšené podobě“, to jest do mas a nezávisle na masách? Jak se odehrává v reálném procesu dějnotvorná úloha tříd, skupin a mas v jejich vzájemné zprostředkující roli a funkci? „Vždyť – jak správně konstatuje Grušin na s. 233 – masy a třídy nefungují ve společnosti doslova „vedle“ sebe a nezávisle na sobě, ale naopak jsou v určitých velmi složitých vzájemných vztazích, vzájemném působení.“ Týká se toto vzájemné působení a vzájemné prolínání pouze vědomí, anebo také jeho nositelů? Tyto a mnohé otázky se kladou při studiu Grušinovy knihy. Mnohé z nich jsou napovězeny, mnohé již položeny jako vědecké hypotézy, mnohde je i naznačována cesta k jejich zodpovězení anebo alespoň k výzkumným projektům, jež mohou k této odpovědi přispět. Doporučuje-li Grušin v samém konci své knihy označovat fenomén masového vědomí jako „terra incognita“, má v podstatě pravdu, ale je povinností recenzenta spravedlivě dodat, že autor této mimořádně podnětné práce se jako málokdo zasloužil o zmapování tohoto bílého místa na mapě našeho sociologického poznání. Rádi také konstatujeme, že nakladatelství Svoboda již připravuje její české vydání.

Jindřich Filipec

R. Duben a kol.: Sociální rozvoj

Praha, SPN 1987, 335 s.

Výzkum problematiky sociálního rozvoje ve vazbě na jeho plánovitě řízení má v Československu dlouholetou tradici. V rámci mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí je Československo koordinátorem základního mezinárodního výzkumu plánování a prognózování sociálních procesů, v němž se integrují poznatky a zkušenosti socialistických zemí. Základním atributem tohoto výzkumu je jeho založení na analýzách vývoje konkrétní sociální reality a jeho spojení s plánovací praxí. Jestliže se teoretické i praktické poznatky a zkušenosti z teorie, metodologie i praxe plánování a prognózování sociálních procesů promítají do celé řady vnitrostátních i mezinárodních publikací vědeckého charakteru, pak kromě skript o sociálním plánování publikovaných Vysokou školou politickou při ÚV KSČ, nevyšla u nás a dosud ani v jiné zemi učebnice zahrnující dosavadní poznání o této, v minulosti často opomíjené, mimořádně důležité a z hlediska přestavby společnosti prioritní stránce společenského rozvoje. Tuto mezeru, značně brzdicí rozvoj sociálních inovací, vyplňuje úspěšně kniha *Sociální rozvoj*, kterou napsal autorský kolektiv pod vedením doc. ing. Rostislava Dubna, CSc. Název této „celostátní učebnice pro studenty ekonomických fakult“, jak je dilo charakterizováno, překračuje jeho obsah, neboť v něm autoři postihli problematiku především řízení sociálního rozvoje v sedmi logicky rozčleněných kapitolách. V prvních 4 obecně teoretických kapitolách vycházejí z problematiky řízení sociálních procesů v socialistické společnosti ve vazbě na sociální politiku. Je zde stručně postižena geneze řízení, formulovány základní faktory sociálního rozvoje ve vazbě na socialistickou rozšířenou reprodukci a ve vzájemných vztazích ekonomického a sociálního rozvoje. Tímto vstupem si autoři vytvořili solidní teoretický základ velmi konkrétního obsahu kapitol 5 a 6, které jsou věnovány oblastem formování sociálního rozvoje (životní prostředí, pracovní proces, osobní a hmotná spotřeba, placené a neplacené služby ve společenské spotřebě, bydlení) a úsekům přímo ovlivňujícím rozvoj člověka